

"כשהמילה תהפוך לגוף"

ביצוע גופני של טקסטים יהודיים דרך דיון באנסמבל "כעת" כמקרה מבחן

יהונתן הרשברג

"כעת", המבוסס בעיקרו על בוגרי בית הספר. במהלך המחקר נהל האנסמבל ביד רון יצחקי, ותחתיו הופיע האנסמבל בבמות שונות בארץ ובעולם. חברי האנסמבל פועלים לחבר בין עולם הרוח היהודי לתרבות העכשווית, יצירותיהם מקבלות השראה מתכנים יהודיים ומבקשות להאיר אותם מחדש, תוך חיבור בין עולם חדש לעולם ישן ובין קדושה לחילון. מאמר זה מתבסס על תצפיות שערכתי בהופעות מחול של הלהקה, על השתתפות בשיעורים של בית הספר, וכן על כתבות, סרטונים וראיונות מהעיתונות שנעשו עם חברי הלהקה ועליהם.

לא תרקוד?! - על יחסה של היהדות אל הגוף

זה דורות ידוע כי לחברה היהודית חשש עמוק מעיסוק בעולם האומנות בכלל, ובגוף בפרט. תרבות הגוף, ובכללה תרבות המחול, הייתה זרה לציוויליזציה היהודית (בינגהייסקר, 2016, 12). הגוף היה מאויביה של היהדות מאז התקופה ההלניסטית, שבה טבע ההלניזם את רוחו בעולם והדגיש את תרבות הגוף ואת העיסוק האינטנסיבי בו. לעומתו, ביקשה היהדות להדגיש את הממד הרוחני על פני הממד הגשמי, את הקודש לעומת החול, והפרידה הפרדה מוחלטת ביניהם (אנגלנדר ושניא, 2013, 9-10).

חורבן הבית השני והיציאה לגלות שנולוּתה אליו הגדירו מחדש את יחסה של היהדות אל הגוף. בשל נסיבות החיים בגלות והיעדר היכולת לעבד אדמה ולשאת נשק, השתנו ההגדרות הנוגעות לגוף ולגבריות. אף על פי שעוד קודם לכן הדגישה היהדות את השליטה בגוף ואת ריסונו, ולא העריכה במיוחד את הגבורה הצבאית, משלב זה ואילך התחזקה הנטייה לראות כ"גיבור" את מי ששולט בדחפיו ובתאוותיו הארציים, ולא את מי שמכניע את אויביו או שולט באחרים בעזרת כוח גופו ומיומנויות הלחימה שלו (Boyarin, 1997, 37). המאפיין המרכזי של הגבריות היהודית הומר מהגבורה הגופנית של לוחמי התנ"ך וגיבורי בית שני לתיעול הדחפים לעבודת האל וללימוד תורה. כך התקבל אצל חז"ל טיפוס הגבר היהודי הנלוו: בעל גוף רופס ויכולת אינטלקטואלית גבוהה (קזיס, 2017, 63). ריסון הגוף נתפס כתנאי לפריחתם ולשגשוגם של חיי הרוח, ואפשר להשיג מטרה זו יותר מכול במסגרת לימוד התורה ובעיקר הגמרא. נטיות אלה התחזקו בימי הביניים בהשפעת מגמות שזיהו נשיות עם גוף ועם חומר (בויארין, 1999, 14-15), והוסיפו להתחזק עם הופעת החסידות ותנועת המוסר במאות ה-18 וה-19, שגם במסגרת התחזקה התפיסה שהגוף הוא משכנו של היצר הרע ומשכנה הפוטנציאלי של הטומאה, ולכן יש להיזהר ממנו (אטקס, 1982; כץ, 1970). נראה כי יחס היהדות אל הגוף היה מאז ומתמיד אמביוולנטי, וכי הפיקוח עליו וריסונו הרבו להעסיק אותה כמעט מראשיתה (Eilberg-Schwatz, 1992). היעד המורכב הוא הניסיון לקדש את הגוף, להקטין את גשמיותו ולהפכו לרוחני, וזאת בין היתר באמצעות משטרו הקפדני ורתימתו למטרות רוחניות החורגות ממנו עצמו.

החיידוש המהפכני ביחס אל הגוף התחולל במפנה המאה ה-19, עם עלייתה של הציונות. תחייתו של הגוף הלאומי נחרטה על דגלה של התנועה הציונית והפכה להיות אחד מסמליה, מתוך רצון לכונן מודל יהודי חדש, אנטי-יתר למאפייני הגבר

בתרבות היהודית זכה הטקסט למעמד של כבוד ויוקרה. מאז שחרב בית המקדש השני ונלה עם ישראל מארצו, עבר מוקד החיים היהודיים אל הלימוד ואל העיון השכלי בתורה ובהלכה. מאז הימים שלאחר החורבן שאפו חז"ל למלא את החלל שנוצר, וביקשו לעצב את החיים היהודיים דרך העמדת לימוד התורה בליבת הקיום היהודי. דומה כי הטקסט הפך להיות המולדת הרוחנית של העם היהודי, והחברה היהודית הפכה מחברת מקדש לחברה אוריינית. העיסוק בלימוד הפך להיות נחלת הכלל ומומחי הטקסט הפכו להיות אנשי הרוח ההולכים לפני המחנה. כחלק מחורבן המקדש, פסק הפולחן הדתי שאפיין אותו, אשר במרכזו הייתה נוכחות גופנית ברורה. כריעה והשתחויה היו מנת חלקה של העבודה הדתית, והריקוד והשירה לא נפקדו גם הם מתוכה. אך מאז ועד לעת הזאת, הפך הגוף להיות מוקצה מחמת שימוש ומקור לבעיות הלכתיות, אתר המסכן את הופעת הקדושה ומונדר לרוב דרך איסורים שהוטלו עליו.¹

במאמרי ארצה לבחון את המשמעויות התרבותיות של המעבר מטקסט לתנועה ואת אופני ביצועם של טקסטים יהודיים דרך קבוצת המחול אנסמבל "כעת". באמצעות הדיון בתופעה הזאת ותוך התמקדות באנסמבל, אבקש לתרום להבנת המגמות הללו שהתרחשו בחברה הדתית החל מסוף המאה ה-20 וממשיכות להתרחב גם בימינו. אנסמבל "כעת" הוא קבוצת מחול של גברים דתיים הפועלת בירושלים ומורכבת (בעיקר) מבוגרי בית הספר "כל עצמותי תאמרנה", המיועד גם הוא לגברים דתיים בלבד, ברובם יוצאי בתי מדרש דתיים-אורתודוקסים. בדבריי אתמקד ביצירה רטט, שהועלתה בשנים 7102-9102, כביטוי סימבולי למעבר מדתיות של טקסט לדתיות של תנועה. אראה כיצד העיסוק במחול מתכתב עם היבטים שונים בחייהם הדתיים של הרקדנים וכיצד הוא משמש מרכיב בהתחדשות עולמם הדתי והרוחני תוך שהוא מציע להרחיב את גבולותיו. כן אעמוד על המשמעויות הביצועיות של טקסטים יהודיים ביצירות האנסמבל.

תיאור שדה המחקר

בית הספר "כל עצמותי תאמרנה" הוא בית ספר לתיאטרון-מחול המיועד לגברים דתיים. בית הספר פועל במסגרת מרכז "בין שמיים לארץ", ומפעיל תוכנית לימודים העוסקת בעולם התוכן של התנועה והמחול; לצדה מתנהל לימוד על בסיס הקשבה לרוח היהדות, מתוך רצון לברר את נקודת הממשק בין גוף לרוח על פי עולם הרוח היהודי. במסגרת תוכנית הלימודים רוכשים התלמידים מיומנויות בתחומי אומנות התנועה והמחול ממורים בכירים.

בתור המוסד הראשון (והיחיד) ללימודי מחול ותנועה לגברים בישראל, שואף בית הספר לאתר גישות ותפיסות חדשות בתחום ההוראה ודרכי היצירה, תוך עיסוק במחקר הגוף האנושי ומתוך זיקה לעולמו הפנימי של התלמיד. במסגרת בית הספר ניתן להשלים לימודי תואר וכן תעודת הוראה המוכרת על ידי משרד החינוך. בית הספר שואף להכשיר מורים לאומנות המחול בזיקה ליהדות, שיוכלו ללמד מחול הן במסגרות של ציבור שומר הלכה, הן במסגרות מחול כלליות המעוניינות בחיבור בין מחול ליהדות. לצד בית הספר, ותחת אותה קורת גג מוסדית, פועל אנסמבל

החיבור בין העולם האמוני ועולם המחול העכשווי הוא לב לבו של המוסד. התרבות היהודית, כפי שתואר, היא תרבות טקסטואלית, שונה מהמחול המגולם בגוף. לאור מערכת היחסים הסבוכה בין היהדות לגוף, נדמה כי קיומו של בית הספר שואף לחבר בין תרבות טקסטואלית לתרבות גופנית. אולם מגמה זו, לא למותר לציין, מעלה שאלה גדולה בדבר המתח בין הגוף והרוח העומדת בתשתית המוסד. בסרט לא תרקוד שהפיקו יוחאי חדד ואייל סלע על בית הספר ועל להקת המחול, אנו לומדים על המשמעות ההיסטורית של הקמת בית ספר למחול עבור גברים דתיים. את בית הספר הוא רואה כגוף הפועל מתוך עימות מול הצו הדתי הזה: "הופעת בכורה. אם נהיה קצת יומרניים זהו אירוע היסטורי. זה אלפיים שנה שהיהדות רואה בגוף מוקצה מחמת שימוש. אבל הערב התפיסה הזאת נשברת. יהודים דתיים ירקדו מחול מודרני".

חוקרת המחול היהודי גניס רוס טוענת כי היהדות משמעה את הגוף, ובית הספר מבקש לעשות מהלך הפוך ולהשתמש בגוף כאמצעי להבעה רוחנית. בית הספר מבקש לשקם את הניתוק ארוך השנים בין הגוף והרוח, בין מה שנתפס כקדוש למה שנתפס כחול (Ross, 2016, 61). ניתן להיווכח כאן בתנועה חדשה, חלוצית ודוֹצֵדֵדִית – ניסיון להביא את היהדות אל הגוף ואת הגוף אל היהדות. דבריו של הרב יוסי פרומן, מורה בבית הספר, מבהירים נקודה זו:

אלוהים מצווה את נח בא אתה וכל ביתך אל התיבה, להיכנס אל המילה, לשקוע בה, להלך בה. אבל לתיבה יש גם דלת. וכשנגמר המבול צריך לצאת החוצה. נדמה שהצעד הבא הדרוש לנו הוא הציווי הנוסף לנח: צא מן התיבה. מיצינו את המילים. העולם מומין אותנו לדרך חדשה ישנה בעבודת השם; אטאט אנו נפתחים להתנסויות דתיות חדשות – מוסיקה, מחול, חיבור לאדמה (יצחקי, 2010, 45).

הרב יוסי פרומן מציע קריאה חדשה בסיפורו של נח. ציווי של אלוהים לנח הוא להיכנס אל התיבה ולשקוע בתוכה. אך פרומן דורש את התיבה במשמעות אחרת, של "מילה", ואומר כי הגיע הזמן לעזוב את התיבה, את עולם המילים, ולצאת לדרך חדשה. הגיע הזמן, אומר פרומן, "לעזוב את הטקסט ולעבור להתנסויות דתיות חדשות", ובהן העיסוק בחוכמת הגוף והתנועה. קריאתו של פרומן משקפת את הרצון לעבור מדתיות של טקסט לדתיות של תנועה, או אם לדייק לדתיות המשלבת ביניהם. השקידה היהודית על הספרים ולימוד הטקסט באורח החיים הדתי מתפרשים כפעולות שמצו, ומתקזים לצומת מורכב בבית הספר. חבורת הרקדנים מבקשת להתנער משנים רבות של גלות מהגוף ולבחון את הקשרים המסועפים של הגוף והרוח היהודית דרך תנועה.

גוף רוקד טקסט רוקד גוף – חוגגים את ההביטוס הדתי

במה מתייחד ריקודם של חברי האנסמבל מזה של רקדנים אחרים? מהם המאפיינים שלו? כיצד העולם הדתי שמתוכו הם יונקים את השראתם מעצב את ריקודם ומשפיע עליו? ראשית, אסתיי בדבריה של גניס רוס, המספקים כיוון מעניין לתשובה לשאלה הזאת: "לתוך הגופים שלנו מקודדים מאגרים ייחודיים של משמעויות. הם מעוצבים באופן חברתי ותרבותי על ידי כוח ברור ועדין, וכשאתה רוקד אתה מוסיף לגופים שמירת מצוות מבחינה דתית ואז זה מעלה את המורכבות. אבל השאלה המתעוררת היא מה גוף רוקד אומר לנו?" (Ross, 2016, 62).

בסצנה שצולמה בחיק הטבע נראים חברי האנסמבל עוברים בתנועתם בין מחוזות הדת למחוזות המחול בצורה טבעית, האופיינית להם כל כך. התפילה החרישית, ההתעטפות בטלית והנחת התפילין מקבלות מבע תנועתי ממשי, והפן הגופני שבחיייהם הדתיים בא לידי ביטוי בעוצמה רבה (מבוסס על כתבתו של אמיר גרא, 2014).

הסוציולוג הצרפתי פייר בורדייה (Bourdieu, 1993) עמד על כך כי הגוף הוא ישות בלתי גמורה, תוצר של הבניה חברתית; הוא מעוצב, מוגבל ואף מומצא בצורה כלשהי בידי החברה. האדם מסגל לעצמו "הביטוס": מחוות והרגלים גופניים המשולבים בתוכו במתכונת של נטיות קבועות. דבריהם של רוס ובורדייה

אנסמבל כעת, מִקֵּשׁ מאת גיל קרר, רקדנים: אייל עוגן ונועם אלדר (מימין); יאיר ברבש ואלון ברששת (משמאל), צילום: חנה טייב
Kaet Ensemble, *Mamesh* by Gil Kerer, dancers: Eyal Ogen and Noam Eldar (right); Yair Barbash, Alon Barshshet (left), photo: Hanna Taibe

החלש והנרפה שזוהו כ"נלותיים" (גארב, 2005; אנגלנדר, 2016; חקק, 2009). הציונות מתחה ביקורת נוקבת על גופו הכפוף והנרפה של היהודי הרכון על ספרי הקודש, על היהודי הנרדף והמוכה, השרוי בעוני מנוון, ועל היהודי הנודד – ההלך הנצחי שנגזר עליו להיות חסר בית "נטול גוף". בשעה שהציונות ביקשה להעביר את העם היהודי למולדתו הנושנה ולחדש ימיו כקדם, הוצג הריקוד כמתווך אידאלי בין היהדות הגוססת ליהדות הקמה לתחייה (בינג'הייזקר, 2016, 12).

ריקודה של הרוח – המעבר מטקסט לתנועה

"על פניו, הקונפליקט שבין העולמות נראה מתבקש, כי איך ישכנו זו לצד זו פיזיות מתפרצת ודתיות אדוקה המגבילה את הביטוי הגופני בנדרות של צניעות" (קפלן, 2010).

אחת ממטרותיה של הדת היהודית היא להביא את האדם לידי הצטיינות בלימוד תורה מתוך תפיסה שגורסת כי באמצעותו עובד האדם את האל בצורה נכונה וראויה. לא לשווא המוסד היהודי החשוב ביותר בכינון הזהות הדתית בקרב הגברים זה אלף שנים ויותר הוא מוסד הישיבה. מתוך רצון לפענח את ייחודיותו של בית הספר בהבנת המעבר מטקסט לתנועה, פניתי לריאיון שהעניק רונן יצחקי, מייסד בית הספר ומנהלו בעבר, שבו הוא מסביר את מגמת פני המוסד:

כמוסד הראשון בישראל הנותן מענה לגברים המעוניינים לרקוד, אנו שואפים לאתר גישות ותפישות חדשות בתחום ההוראה ודרכי היצירה, מתוך עיסוק במחקר הגוף האנושי ומתוך זיקה לעולמו הפנימי של כל תלמיד. אנו שואפים להכשיר מורים לאמנות המחול בהקשר יהודי, שיוכלו לספק תוכן יהודי במסגרת תכניות הלימודים של מוסדות אמנות דתיים וחילוניים [...] כשמחברים את המעבדה היהודית העמוקה עם מעבדת מחול מקצועית, אפשר לגלות אוצרות תרבותיים ואמנותיים חדשים – הן לעולם המחול והן לעולם היהודי (יצחקי, 2010, 43).

כפי שעולה מדבריו של יצחקי, אין העיסוק בגוף נפרד מהעיסוק בעולם התוכן היהודי, המוביל אליו, וכן העיסוק בחקר הגוף בא מתוך זיקה לעולמו הפנימי של כל תלמיד. יתר על כן, יצחקי תופס את פועלם כבשורה יהודית-תרבותית חדשה: אם עד כה הלכו הגוף ואיתו הריקוד בדרך אחת, והיהדות פסעה בדרכים אחרות, כעת מבקש יצחקי ליצור סינתזה בין העולמות הללו, ולהפגיש ביניהם מתוך שאיפה ליצור הפריה הדדית. תפיסות אלה מודגשות ביתר שאת בהמשך דבריו: "בסצנת המחול היהודי אין הקשרים יהודיים רבים, ולכן אנו רואים חשיבות רבה בחיבור ובדיאלוג בין העולמות, בהזנה הדוֹצֵדֵדִית שבין המחול ליהדות. חשוב לנו לייצר אמנות יהודית עכשווית ומקורית, השואבת משורשיה ולא רק מקבלת את ההשראה שלה ממדינות המערב" (שם, עמ' 45).

מהווה את התנועה המרכזית של שיבה הביתה אישית ולאומית [...] המעון, שיוחס לישראל, הוא הבית של הספר" (304, 1997, Steiner).

יצירות תיאטרון רבות המתייחסות לטקסטים יהודיים קלאסיים מזהות את הנופניות הטמונה בטקסט ומקיימות עמה דיאלוג (ליפשיץ, 2016, 15–16). ביצוע של טקסטים יהודיים תוך ניהול דיאלוג עמם מעובד רבות בעבודות של האנסמבל. השימוש בטקסטים כמקור השראה והשיבה אל הטקסטים מתוך רצון לקבל תוקף לתנועה הן פעולות דתיות באופיין. לא די שבית הספר מגלם את הרצון להתנער מגלות גופנית ולשחרר את הגוף המוגלה, הוא מבקש ליצור שפה דתית חדשה. מעבר להדגשת הממד הגופני, מבקשים הרקדנים להראות כי מחולם הוא חלק בלתי נפרד מעולמם הדתי: הוא מבטא ממדים דתיים ורוחניים בחייהם, והוא יונק את כוחו ואת השראתו מתוך לימוד התורה והתפילה. דרך הריקוד יוצרים הרקדנים שפה דתית חדשה, שפה שבה הם מבקשים להיפגש עם עולמם הרוחני ולהעצים את הזהות הדתית באמצעות עבודה שבגוף.

הפיכת היהדות למקור השראה מרכזי ליצירה תרבותית בחברה הדתית בשלהי המאה ה-20 ובראשית המאה ה-21 נדונה אצל שלג (2011, 60–63), והיא מקבלת ביטוי בריקוד של רקדני האנסמבל. גוף האדם הוא תוצר של מחוות והרגלים גופניים המסמלים את השתייכותו החברתית, שלהם קורא בורדייה "הביטוס" (Bourdieu, 1984), כך, גם בקרב חברי הלהקה מצויים מחוות והרגלים גופניים הלקוחים מתוך עולמם הדתי, המשפיעים על אופן ריקודם. הם קוראים את הטקסטים תוך ביצוע תנועותי בגוף שלהם וכחלק כך בקיום דיאלוג עמם.

אם נשוב אל התופעה המרכזית שנדונה במאמר – המעבר מטקסט לתנועה, נראה כי בשעה שאנו מנסים לפענח את משמעות מעשה המחול כפי שהוא נרקד על ידי חברי הלהקה, עולה כי הטקסט חוזר ומופעל על ידי הגוף ונקרא באמצעותו; הוא אינו נפרד אלא הופך להיות חלק ממנו. מלבד זאת, קריאתם הפרשנית מתאפיינת הן בבחירתם להדגיש חלקים מסוימים בטקסט על פני חלקים אחרים, המשתלבים עם השינוי התרבותי שהם מבקשים לקדם, הן בדרכים האמנותיות שבאמצעותן הם מבצעים את הטקסטים. לעתים הטקסטים מבוצעים על ידי הרקדנים בגופם ממש והם משמשים מצע תנועתי עבורם, ולעתים הם משמשים רק מקור השראה רעיוני ליצירותיהם. בשני המקרים הללו משנים הטקסטים את תפקידם: מטקסטים המגבילים את הגוף הם הופכים לטקסטים המניעים אותו, מטקסטים נלמדים הופכים לטקסטים פרפורמטיביים. יתר על כן, ניתן לראות טרנספורמציה זו כמעין פעולת תרגום הטומנת בחובה מהלך פרשני: טקסטים היוצרים שפה דתית מסוג מסוים ומתורגמים בידי הרקדנים לשפה דתית אחרת. בשעה שהשפה הקלאסית יוצרת באמצעותם פרקטיקות דתיות, השפה החדשה המבוצעת בידי הרקדנים יוצרת באמצעותם תנועות נופניות.

לאור זאת, מעבר לשפת התנועה שניתן ללמוד מחברי האנסמבל, אפשר ללמוד מהם שפה דתית חדשה המציעה להרחיב את חוויות הקיום הדתי ואת דרכי הביטוי שלה. ויותר משיכולים אנו ללמוד מתנועתם של הרקדנים מה ניתן ליצור עם הגוף, ניתן ללמוד מהם על הפוטנציאל ליצור מערכת יחסים מחודשת בין האדם הדתי לבין הטקסט ובין הגוף למילים. יצירתם מלמדת אותנו מה אפשר ליצור עם הטקסט, ובעיקר עם טקסטים יהודיים, כיצד הטקסט יכול לחולל את הגוף וכיצד הגוף יכול לחולל את הטקסט בחזרה.

הערות שוליים

¹ לדיון נרחב במרכזיותו של הטקסט במסורת היהודית ובמשמעויות התרבותיות והסמליות של השימוש בו בקהילות יהודיות בנות זמננו, ראו שלמה גוזמן-כרמלי. 2020. מפגשים מסביב לטקסט: אתנוגרפיה של יהדות.

² גרא, אמיר. 2014. יומן – מחול יהודי. נדלה <https://youtu.be/ktugYZXBltg>.

³ הסיפור על ארבעת התנאים שנכנסו לפרדס מופיע במסכת חגיגה יד, א. סיפור זה מתאר את כניסתם של ארבעה מחכמי המשנה אל הפרדס. משמעותו של הפרדס היא סמלית כמובן – פשט, רמז, דרש וסוד, שהם ארבעה ארכיטיפים בפרשנות התורה, והכניסה אליו מבטאת את התעמקותם של הארבעה בתורת הסוד היהודית, שהעיסוק בה מיועד ליחיד סגולה בלבד.

⁴ סיפור המופיע גם הוא במסכת חגיגה דף טו, א והוא מספר על המפגש בין ר' יהושע בן חנניה ובן זומא, כאשר האחרון מספר לו שראה שהפער בין רוח אלוהים לקרקע הוא מזערי.

ביבליוגרפיה

- אטקס, עמנואל. 1982. רבי ישראל מאיר סלנטר וראשיתו של תנועת המוסר. ירושלים: מאגנס.
- אנגלנדר, יקיר. 2016. הגוף הגברי החרדי־ליטאי: בספרות המוסר ובסיפורי הצדיקים. ירושלים: מאגנס.
- אנגלנדר, יקיר ואבי שניא. 2013. גוף ומיניות בשיח הציוני־דתי החדש. ירושלים: מכון הרטמן.
- בויארין, דניאל. 1999. הבשר שברוח: שיח המיניות בתלמוד. תל אביב: עם עובד, 1999.
- בינג'היידיקר, ליאורה. 2016. תנועה לאומית: על מחול וציונות. תל אביב: עולם חדש.
- גארב, יהונתן. 2005. "עבודת הגוף כעבודת הקודש". דעות 24, 22–23.
- גוזמן־כרמלי, שלמה. 2020. מפגשים מסביב לטקסט: אתנוגרפיה של יהדות. חיפה: אוניברסיטת חיפה ופרדס.
- גרא, אמיר. 2014. יומן – מחול יהודי. <https://youtu.be/ktugYZXBltg>.
- חדד, יוחאי ואייל סלע, לא תרקוד, (סרט), <https://www.othermove.com/--.cp7>.
- חקק, יוחאי. 2009. "איזהו גיבור? – הכובש את יצרו' פוגש גוף גברי חילוני". סוציולוגיה ישראלית, יא, (1): 159–189.
- יצחקי, רונן. 2010. "כל עצמותי תאמרנה: מחול יהודי עכשווי בישראל". מחול עכשיו 18, 43–46.
- כץ, דב. 1970. הסבא מסלבודקה: רבי נתן צבי פינקל, תולדותיו ומפעליו. ירושלים: פלדהיים.
- ליפשיץ, יאיר. 2016. מסורת מגולמת בגוף: ביצועים תיאטרוניים של טקסטים יהודיים. אור יהודה: דביר, הקשרים ואוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- קיציס, שולמית. 2017. דמות דיוקנו: אבות רבנים בציונות הדתית בעיני ילדיהם. תל אביב: רסלינג.
- קפלן, ליטל. 2010. רוקד עם אלוהים: החיבור בין מחול ליהדות. http://www.mako.co.il/spirituality-popular_culture/Article-ad3cb08a478ab21004.htm.
- שלג, יאיר. 2011. מעברי ישן ליהודי חדש: רנסנס היהדות בחברה הישראלית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

- Boyarin, Daniel. 1997. *Unheroic Conduct: The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*. Berkeley: University of California Press.
- Eilberg-Schwartz, Howard. 1992. "People of the Body: Jews and Judaism" from *In Embodied Perspective*. Albany, N. Y.: State University of New York Press.
- Bourdieu, Pierre. 1984. *Distinctions: A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul Press.
- Bourdieu, Pierre. 1993. *The Field of Cultural Production*. New York: Columbia University Press.
- Ross, Janice. 2016. "Body, Judaism, Now: Interfaces Between the Jewish World and the Contemporary Dance World." *Dance Today*, 29, pp. 60–63.

יהונתן הרשברג הוא דוקטורנט במכון בן גוריון לחקר ישראל והציונות ומוסמך המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית. משלב בחיי היום־יום ריקוד, לימוד ומחקר, ומתעניין בממשק שבין מחול, יהדות ורוחניות עכשוויות תוך התמקדות במשמעויות התרבותיות והסוציולוגיות של מעשה המחול.